

ANA HATLARIYLA ESKİ ÇAĞ ANADOLU
DEVLETLERİNDE ASKER TEMİNİ
OUTLINES OF RECRUITMENT IN ANCIENT ANATOLIAN STATES

MURAT KILIÇ

Arş. Gör. Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Research Assistant, Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History
murat.kilic@erzurum.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-7646-8596>

Atıf / Citation

Kılıç, M. 2021. "Ana Hatlarıyla Eski Çağ Anadolu Devletlerinde Asker Temini". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 71, (Mayıs- May 2021). 491- 510

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 10.12.2020
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 10.04.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 15.05.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4447>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-71, Mayıs-May 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

ANA HATLARIYLA ESKİ ÇAĞ ANADOLU
DEVLETLERİNDE ASKER TEMİNİ
OUTLINES OF RECRUITMENT IN ANCIENT ANATOLIAN STATES

MURAT KILIÇ

Öz

Eski Çağ'da Anadolu coğrafyasının tarihini şekillendiren birçok devlet kurulmuştur. Bu devletlerin öncelikli amaçları kuruldukları coğrafyada egemenliklerini sağlamaktır, sonrasında ise dönemin ekonomik ve ticari merkezlerini ele geçirmektir. Bu hedefi gerçekleştirebilmek için savaşmaya, savaşmak için de insan gücüne yani asker kaynaklarına ihtiyaç duymuşlardır. Fakat bölgenin nüfus potansiyelinin düşük olması nedeniyle, Anadolu için asker temini noktasında bazı kronik sorunlar mevcuttur. Anadolu devletleri, ellerindeki sınırlı insan gücünü mümkün olduğunca verimli bir şekilde kullanarak bu sorunu aşmaya çalışmıştır. Anadolu devletlerinin ihtiyaç duyduğu askerî gücü temin ettiği ilk yer kendi halkıdır. Bununla birlikte sınırların genişlemesiyle müttefiklerden de yardım alınmakta ve bağlı olan devletlerin yani vassalların insan gücünden de yararlanılmaktadır. Anadolu devletlerinin en güçlü oldukları dönemde uyguladığı en kompleks yöntem ise yenilen devletlerin halkının topraklarından sürülerek ülke içinde uygun yerlere iskân ettirilmesidir. Anadolu devletleri, asker teminini sistematik bir hâle getirmeye çalışmış ve bunun için uzun vadeli bir siyaset izlemiştir. Bu çalışmada Anadolu devletlerinin sınırlı insan gücünden nasıl güçlü ordular çıkarabildiği sorusunun cevabı ana hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Asker temini, Anadolu devletleri, Hititler, Urartular, Eski Çağ.

Abstract

In the Ancient Age, many states established in Anatolian geography shaped its history. The primary political purpose of states that established in Anatolia is to consolidate their sovereignty in the Anatolia where they were established and then aim to capture economic and commercial centers of the period. To achieve this goal, war becomes necessary, and war requires human power, in other words, military recruitment. However, due to the low population potential of the region, there are some chronic problems recruiting soldiers in Anatolia. However, Anatolian states tried to overcome this problem by using their limited manpower as efficiently as possible. The first place where Anatolian states provide the recruitment sources their own people. As the states' borders expand, it receives assistance from allies, and then the manpower of the affiliated states, namely vassals, is used. The method applied by the Anatolian states when they were at their strongest period and the most complex one was the expulsion of the people of the defeated states from their lands, and transfer them to a suitable place in the own country and resettlement. Anatolian states tried to systematize the supply of soldiers and pursued a long-term policy for this. This study tried to the answer the question of the methods that Anatolian states succeeded in generating strong armies from their limited manpower with the general outline.

Key Words: Recruitment, Anatolian states, Hittites, Urartians, Ancient Age.

Structured Abstract

In the Ancient Age, the most important fact that determines the fate of states is war, and the peoples determine the fate of wars. Ancient states' dependence on manpower was more than the needs of today's states due to lack of industrialization and machines. Manpower, which is an important part of social life, appears more clearly and cannot be ignored, especially when it comes to war. The need for manpower is a problem that constantly keeps the states busy especially in regions with the low density of population and low urbanization regions such as Anatolia. Also, since Anatolian states cannot take the risk of being dependent on only one human resource, they have to devise more than one method. These methods vary according to the states, their geography, and the economic conditions of the states.

Anatolian states tried to systematize soldier recruitment due to the demographic inadequacy of the region. Even in the periods when states were the strongest and when the soldier need was relatively low, the recruitment to the military never took a back seat, on the contrary, it is seen that the recruitment gains momentum in the state's strongest periods. In this situation, it is known that the Anatolian states are very well aware of this weakness and always endeavor to eliminate this weakness.

The first place where armies provided soldiers in ancient Anatolia is their own people. Whether they live in the city or as a tribe, they unite in time of danger and stand up against the enemy. It is known that the method of donating the income of the land to the landlord for the recruitment of soldiers was applied in the Hittites and Urartians. One of the most important duties of the landlords is to ensure the security of the region and to provide soldiers to the king's army. By applying this management method, kings ensured that they have a strong and well-trained army without spending money from the state budget.

The armies formed by the confederations are extremely important for Anatolian states such as the Urartians and Phrygians and tribes provide the necessary military power for the continuation and development of the state. The armies formed by this confederation can be cited as an example of the 23 kings of Nairi, who united against Assyria. But confederate armies are generally seen in societies with less developed statehood. States that inherited the military heritage of the previous state, such as the Hittites, have a better organization and a centralized army. However, the military support provided by the tribes that contributed to the confederation is of vital importance in the establishment of the state.

The auxiliary troops that states take from their own people when they need it had an extremely important place in terms of military recruitment. The people who contributed to the military power in the Hittites were exempted from some taxes and forced labor. We do not have information about other states due to documents are insufficient. But the number of soldiers given exaggerated numbers by Urartian King II. Sarduri can be interpret as Urartians may have a similar system.

As borders widen, Anatolian states develop relations with the surrounding states, cities or tribes and alliances are formed. Especially in the Hittites, where written documents were abundant, it is seen that the Hittites demanded soldiers from the cities with which it made agreements. Thus, soldiers are provided by using the manpower in the environment for their army.

One of the most important recruitment resources of the Anatolian states is those who were transported peoples. This policy was implemented by the Hittites and Urartians. Men who had warrior potential, as well as women and young men, are brought from the defeated states. Thus, both unmaned areas contribute to the states' economy and a new military resource was created for the state. However, to apply this system, the state must have great economic power, wide borders, a good administrative system and a strong army. When the expansion of the Anatolian states stops, there is no chance to continue this policy.

One of the methods used by the Anatolian states for recruitment during the crisis period is to establish alliances with the stronger state and seek help from them. Phrygians, Lydians even Urartians tried to form an alliance with Assyria, their greatest enemy in the region, and to gain Assyrian military support.

Mercenaries are one of the recruitment methods used by the Anatolian states. The recruitment of mercenaries is seen in almost all states established in Anatolia, but the need and importance in the army vary according to the state's situation. For example, mercenaries called Hapiru in the Hittite states help the army, as a support unit. However, in the Lydian state, mercenaries become the main element of the state's army. At Pteria, Croesus retreated to Sardis in order to increase his mercenary support and await the next season, and then he was defeated. This shows that Lydia lacked the potential of manpower to fight the Persians without mercenaries. On the other hand, the position and importance of mercenaries vary depending on the available human resource and military power of the state.

Giriş

Savaşlar Eski Çağ'da devletlerin kaderini belirleyen en önemli olgu olmakla birlikte savaşların kaderini belirleyen ise insanlardır. Bu savaşlardaki insan etkisi tarihi çalışmalarda genel olarak stratejiyi üreten ve uygulayan liderler ile sınırlı kalmaktadır. Ancak savaşlar ve zaferlerin arkasındaki liderler kadar onlarla birlikte savaşan askerlerin de rolü oldukça büyüktür. Öte taraftan orduları oluşturmak için asker temini, devletlerin çözmesi gereken en büyük sorunların başında gelmektedir. Bu çalışmada Anadolu devletlerinin kendileri için savaşacak askerleri nasıl ve hangi yöntemler ile temin ettikleri sorusuna cevap aranmıştır.

Eski Çağ devletlerinin insan gücüne olan bağımlılığı, sanayileşme ve makineleşmenin olmaması nedeniyle bugünkü devletlerin ihtiyacından daha fazlaydı. Hayatın ayrılmaz bir parçası olan insan gücü, özellikle savaş söz konusu olduğunda daha belirgin ve göz ardı edilemeyecek bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İnsan gücü ihtiyacı, Anadolu gibi nüfusun seyrek, şehirleşmenin az olduğu bölgelerde kurulmuş devletleri sürekli olarak meşgul eden bir sorundur. Ayrıca Anadolu devletleri sadece bir insan kaynağına bağımlı kalmak gibi bir riski göze alamadıkları için, birden fazla metot uygulamak durumundaydı. Nitekim bu metotlar devletlerin coğrafi ve ekonomik şartlarına göre değişkenlik göstermekte ve bu sayede politik hedefler gerçekleştirilebilmektedir.

Eski Çağ Anadolu devletlerinin genel politikası, önce Anadolu'daki egemenlik alanlarını sağlama almak, ardından zenginlik ve güç merkezlerini ele geçirmektir. Fakat bu politika bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu güç ve zenginlik merkezlerinden biri olan Mezopotamya ile Anadolu arasındaki devasa demografik fark, bu sorunların en dikkat çekenidir. Bu demografik farklılığı ortaya koymak için Hattuşa ile Babil kıyaslanabilir. Hattuşa'nın nüfusu, en gelişmiş döneminde dahi 9.000-15.000 arasındayken (Bryce, 2019: 217), Babil'in nüfusunun Hammurabi döneminde 300.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Ades ve Glaeser, 1994: 28). Bu durum, Anadolu devletlerinin asker kayıplarını kolaylıkla telafi edemeyeceğini ve uygun bir çözüm bulamadıkları takdirde bölgede hâkimiyet kuramayacakları veya hâkimiyetlerini devam ettiremeyecekleri anlamlarına gelmektedir.

Anadolu devletleri, sadece gelişmek için değil, savunma stratejisi yani devletin yaşamının devamı için de büyük bir insan gücüne ihtiyaç duymaktaydı. Nitekim sadece savaşa sürecektir asker bulmak yeterli olmamakta; savaşa gidenlerin geride bıraktığı güvenlik zafiyetinin de önüne geçmek gerekmektedir. Bu noktada Eski Çağ'da Anadolu devletleri için

ilk tehlike olarak, Eski Çağ'da Anadolu'nun siyasi ve demografik görünümünü etkileyen göçler gelir. Hititler, Urartular ve Frigler gibi büyük devletler kuran topluluklar Anadolu'ya göçlerle gelmiş ve göçler sonucunda da yıkılmıştır. Bu bakımdan Anadolu devletlerinde savunma, geri plana atılabilecek bir mevzu değildir ve Anadolu devletlerinin, durumun gayet farkında oldukları ve en güçlü zamanlarında bile savunmayı ihmal etmedikleri görülmektedir.

Anadolu devletleri, büyük miktarda nüfusu bir araya toplamaya çalışırken, demografi üzerinde olumsuz etkileri olan bazı faktörler bu emekleri riske atmıştır. Bu faktörlerin başında doğal afetler, kıtlık, bulaşıcı hastalıklar gelirken demografik değişimlerde savaşlar da önemli bir rol oynamaktadır. Sadece savaşta ölenler değil, işgal edilen bölgelerdeki insanların köleleştirilmesi veya sürgün edilmesi de demografik planlamayı çökertmektedir (Bryce, 2012: 1). Anadolu devletlerinin yukarıda ifade edilen dezavantajlı demografik durumu, onları önemli hedeflerinden olan Mezopotamya gibi ekonomik ve ticari merkezlere hâkim olma politikalarından vazgeçirmemiş; aksine son derece yaratıcı çözümler üreterek onları Mezopotamya hâkimiyeti için rekabete dâhil etmiştir. Anadolu devletleri hem iç isyanlarla hem Anadolu hem de Mezopotamya'nın hâkimiyeti için dış devletlerle mücadele etmek durumunda kalmıştır. Anadolu devletleri için insan gücü temin etmek ve devamlılığını sağlamak hem ekonomik hem de askerî açıdan hayati bir öneme sahiptir. Nitekim devlet ne kadar güçlü olursa olsun, galibiyette bile ciddi sayıda asker kaybı yaşamıştır. Bu nedenle sürekli, sistemli ve risksiz asker temini sistemi kurulması gerekmektedir.

1. Hititlerde Asker Temini

İnsan gücü açısından büyük bir handikaba sahip olmalarına rağmen Hititler, Çanakkale'den Kadeş'e kadar büyük bir bölgeyi hâkimiyetleri altında tutmayı başarmıştır. Geniş coğrafyalara hâkim olmak ve buraları elde tutmak, şüphesiz büyük savaşları, büyük savaşlar ise büyük miktarda insan gücünü gerektirmektedir. Nitekim Hititlerin, tarihleri boyunca askerî açıdan yaşadıkları en büyük sorun insan gücü ve asker teminidir (Bryce, 2019: 31). Asker eksikliği Hititleri iki farklı açıdan olumsuz etkilemektedir. İlki, asker yetersizliğinden dolayı sahip olduğu askerlerin büyük bir kısmını savaşa sürmek zorunluluğudur. Bu mecburiyet ise devletin savunma potansiyelini düşürerek ikinci bir problemi ortaya çıkarmaktadır. Zira Hitit tarihinde sıkça rastlandığı üzere kralın bir sefer düzenlediğinde askerî gücü başka bir yere nakletmesi nedeniyle devletin diğer bölgelerinde hâkimiyeti tehdit eden girişimler/isyenler yaşanabilmekteydi. Bu da devletin, geride emniyeti sağlayacak yeterli asker bırakamamasından kaynaklanan güvenlik zafiyetini göstermektedir (Bryce ve Hook, 2007: 10).

Bu dezavantajı minimize etmek için Hititlerin uyguladığı asker temin yöntemleri, devletin uzun bir süre varlığını devam ettirebilmesini sağlamıştır. Bu noktada Hitit devletinde orduya asker sağlamak amacıyla uygulanan yöntemlerin birden fazla olduğunu ifade etmek gerekir. Bu metotlar Hitit başkentinde yaşayan profesyonel askerlerden kölelere, vassallardan göç ettirilen insanlara kadar geniş yelpazeyi kapsamaktadır.

Hitit askerî gücünü oluşturan en önemli kol profesyonel, yani merkezi ordudur (Beal, 1992; 37-55). Hititlerin Eski Krallık döneminde daimi/merkezi bir orduya sahip olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi bulunmazken (Beal, 1992: 51) daha sonraki dönemlerde Uku.uş ve Şarikuwa şeklinde adlandırılan merkezi bir ordunun kurulduğu bilinmektedir

(Beal, 1992: 51). Olası tehditlere karşı her daim hazırlıklı olması gereken Uku.uş ve Şarikuwa birimleri, asayişin sağlanmasının yanı sıra şehri savunma görevini de ifa etmekteydi. Askeri garnizonlarda toplu bir şekilde kalan askerler, savaş olmadığı vakitlerde ayrıca askeri ve idari binaların yapımında da çalıştırılmaktaydı. Yaz-kış fark etmeksizin görevlerinin başında olan Hitit ordusunun en temel birimini Şarikuwa'nın teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Uku.uş biriminin ise Hitit kralı ile anlaşma yapan devletlerden, yarı bağımsız bölgelerden veya bağlı şehirlerden asker temin etmek suretiyle oluşturulduğu düşünülmektedir. Bu askerler köle olamazdı ve tamamının özgür bireylerden seçilmiş olması gerekirdi (Beal, 1992: 42-43). Merkezi ordudaki askerlerin bir kısmının da muhtemelen bir işe sahip olmak için askerlik işini meslek edinen Hitit devletinin tebaası kişilerden olduğu düşünülmektedir (Bryce ve Hook 2007: 11).

Maaş karşılığı kendilerine toprak verilen eyalet yöneticilerinin merkezi orduya sağladıkları askerler de bir diğer önemli kaynaktır. Tarih boyunca en sık rastlanan toprak yönetim metotlarından biri olan idari mevki sahibine arazi gelirinin bağışlanması usulünün Hititlerde de uygulandığı bilinmektedir (Gurney, 2001: 90; Yakar, 2007: 47). Bu arazilerin verildiği kişinin en önemli görevi bölgenin güvenliğini sağlamak ve kralın ordusuna asker temin etmekle mükelleftir (Reyhan, 2017: 80). Hititler bu yöntem ile hızlı ve merkezi bütçeden para ayırmaksızın güçlü ve iyi yetişmiş bir orduya sahip olabilmıştır (Beal, 1992: 55). Bu sayede devlet, kışın veya sefer olmadığı zaman asker besleme yükünden de kurtulmuş aynı zamanda ücret ödmeden kırsal kesimlerin güvenliğini sağlayacak bir birim ihdas etmiştir. Hitit krallarınca da desteklenen bu sistem, savaşa katılan yöneticilere zaferlerden elde edilen gelir ve esirlerden pay vererek hem asker sayısı hem de gelir artırılarak sistemin devamlılığını sağlamaya çalışmıştır (Bryce ve Hook 2007: 11).

Hitit ordusunun ana asker kaynaklarından bir diğeri ise hâkimiyet altına alınan şehir, bölge veya eyaletlerden temin edilen askerlerdir. Özellikle yeni hakimiyet altına alınan bölgelerden gelenler, geldikleri şehirden uzak yerlere gönderilmektedir. İsmirika halkının verdiği askerlerin Kizzuwatna ve Mitanni'ye yerleştirilmesi buna örnek verilebilir. Böylece muhtemel kaçışların veya mensubu oldukları toplulukların isyan etmesi durumunda onlarla doğrudan iletişim kurmalarının önüne geçilmiş olacaktır. Ayrıca bu askerlere kraliyet ailesine bağlı kalacaklarına dair yemin ettirilmekte ve bütün suçları teslim etme sözü verdirilmektedir (Karauğuz, 2002: 66-69). Diğer taraftan Hitit ordusuna bir kere dâhil olduğu zaman bunun geri dönüşü yoktur, kendisinin yerine başka birini bulmak veya para ile muaf tutulmak gibi bir durumun söz konusu olmadığı bilinmektedir (Bryce, 2019: 196).

Eyaletler ve şehirlerin temin etmesi gereken asker sayısı, yöneticilerle yapılan anlaşmalarda belirtilmiştir. Örneğin, İsmirika halkı yapılan anlaşmaya göre Hitit ordusuna 150 asker vermesi gerekiyordu. Daha sonra yapılan anlaşmada ise bu asker sayısı 60 olarak belirlenmiştir. Bu askerler, her koşulda kral ve ailesine bağlılık yemini ettikten sonra iç güvenliği sağlamakla görevlendirilmiştir (Beal, 1992: 79). Diğer taraftan anlaşmalarda belirtilen sayıda askerin gönderilmemesinin, II. Murşili'nin yıllıklarında görüldüğü gibi savaş sebebi olduğunu da vurgulamak gerekir (Beal, 2003: 84). Bu askerlerin bir kısım görevi, Hitit metinlerinde şu şekilde açıklanmıştır (Karauğuz, 2002: 67-68):

Eğer ülkemde tek bir şehir, günah işlerse (ayaklanırsa), siz İsmirika halkı oraya giderseniz, o şehrin adamlarını öldürün. Majestesinin huzuruna NAM.RA'ları gönderin. Sığır ve koyunları siz [alın]. Fakat eğer şehirde tek bir

ev (aile) gü [nah işlerse], o ailenin erkekleri ölsün. [Köleleri gönderin. Sığır ve koyunları siz alın. Eğer] tek bir adam günah işlerse, [ölsün].

Eyaletlerden temin edilen askerlere dair bir diğer önemli nokta ise hepsinin bir şehirde toplanmamasıdır. Gelen askerler, birkaç kişilik gruplara ayrılarak şehirlere yerleştirilmiş; böylece farklı etnik gruplar bir şehirde birleştirilerek Hitit karşıtı oluşum olasılığı en aza indirilmiş ve eldeki insan gücünün sadakati garanti altına alınmaya çalışılmıştır. Eyaletlerden getirilerek Hattuşa'da konumlandırılan askerlerin durumu ise diğerlerinden farklıdır. Bu askerlerden -muhtemelen Hitit topraklarında konuşulan farklı dillerin de etkisiyle- aynı dili konuşanlar bir araya getirilmiş ve birlikte eğitim verilmiştir. Böylece hem grup bilinci geliştirilmiş hem de birbirleriyle olan bağlarının güçlenmesi amaçlanmıştır (Bryce ve Hook 2007: 11).

Devletin kurduğu bu sistemin işleyişini daha iyi anlayabilmek için Hitit metinlerindeki örneklere bakmak gerekmektedir. “*Askeri Birliklerin Komutanının Yemini*” adlı metinde her bölge, şehir hatta daha küçük idari birimlerden alınan askerlerin komutanlarına, krala, kraliçeye ve prene bağlı olduklarına dair yemin ettirildiği görülmektedir. Hititlerin nispeten daha dar sınırlara sahip olduğu I. Arnuwanda döneminde oluşturulan aşağıdaki liste, işleyiş hakkında fikir vermektedir (Reyhan, 195-197):

*...Kuizzana kentinin askeri birliklerinin komutanı Wattaşşa
Şaşana kentinin askeri birliklerinin komutanı Mannanniş
Malliwatta kentinin askeri birliklerinin komutanı Pabbaş
Şaiztawa kentinin askeri birliklerinin komutanı Haku
Gaggapaha kentinin askeri birliklerinin komutanı Nani
Makarwanda kentinin askeri birliklerinin komutanı Tuttu
Kuizna kentinin askeri birliklerinin komutanı Pişşa
Gaggabaha kentinin askeri birliklerinin komutanı Atta,
Ar-[-t]ama kentinin askeri birliklerinin komutanı Andulu,
Ş[aş]ana kentinin askeri birliklerinin komutanı Aşhapala,
Ar [şa]şa kentinin askeri birliklerinin komutanı Pabba
Zi [w]aşra kentinin askeri birliklerinin komutanı Mameta
Ma[ll]itama kentinin askeri birliklerinin komutanı Şarpa,
T[a-]-wiya kentinin askeri birliklerinin komutanı Nawiniya,
Zinip- [...] kentinin askeri birliklerinin komutanı Pallullu
Kipazziya kentinin askeri birliklerinin komutanı [...-i]jariya,
Tuarpa kentinin askeri birliklerinin komutanı Nani,
Takkışa kentinin askeri birliklerinin komutanı [x-a]tta,
Zi [p-? ...] kentinin askeri birliklerinin komutanı Tutuili,
Ukkueriya kentinin askeri birliklerinin komutanı Nana,
Kazzilu kentinin askeri birliklerinin komutanı Ninna,
Pu[kk]işşuwa kentinin askeri birliklerinin komutanı Zuliya,
Kakarpa kentinin askeri birliklerinin komutanı [...]-lulu,
Zit [taş]şa kentinin askeri birliklerinin komutanı Zuliya,
Wişşa kentinin askeri birliklerinin komutanı Nani,
[... -ş]a kentinin askeri birliklerinin komutanı Marakkui,*

Hutarn[a] kentinin askeri birliklerinin komutanı Apaşşıya.
 [...] Kalaşma ülkesinin [askeri birliklerinin komutanı
 [... Kiş]şiya Un?ta-[...]daki askeri birliklerin [...]
 [...] Atarrauwanna kentinin askeri birliklerinin komuta [n...]
 Şappa kentinin askeri birliklerinin kom[utanı]
 Hurtana kentinin askeri birliklerinin komutanı
 Tahamma kentinin askeri birliklerinin komutanı ...],
 Harşuwanda kentinin askeri birliklerinin komutanı
 Ninniwaş kentinin askeri birliklerinin komutanı
 Zazza kentinin askeri birliklerinin komutanı
 Mallitaşkur[ıya] kentinin bin askerinin başı;
 Zatarziya kentinin birliklerinin komutanı ...
 [... askeri birliklerinin komutanı] Hammi
 M [a kentinin] askeri birliklerinin komutanı [T/Ş]atili.
 Hara [-...] kentinin askeri birliklerinin komutanı [Z]iwinıya,
 Ihuwall [i kentinin] kentinin askeri birliklerinin komutanı [H]utta-Zitti
 Ganin kentinin askeri birliklerinin komutanı [...] -riyaşşarma,
 Işarwişşa kentinin askeri birliklerinin komutanı [...] -riya,
 Wişaşpura kentinin askeri birliklerinin komutanı Hitta
 [I-...] kentinin askeri birliklerinin komutanı Apa/itti,
 Şa [-...kentinin] askeri birliklerinin komutanı Kişşiya ülkesinde [...] ve onların
 binlerinin başı [...], [...] toplam 29 askeri birliklerin komutanı [...], ve onların
 binlerinin başı: Zardummani [...].

Hitit daimî ve merkezi ordusunun askerlerinin diğer bir kısmı bağlı vassalların gönderdiği askerlerden oluşmaktadır. Anlaşmalarla temin edilen bu askerlerin sayısı açıkça belirtilmekte ve bunlar, garnizonlarda sürekli ve ücretli asker statüsünde hizmet vermekteydi. Bazı anlaşmalarda askerlerin hemen gönderilmesi istenirken (Gurney, 2001: 101; Karauğuz, 2002: 68), bazı müttefiklerden sadece ihtiyaç hâlinde asker göndermesi talep edilmekteydi (Karauğuz, 2002: 59). Hititlerin bütün müttefiklerinden asker talep etmesi neredeyse bütün anlaşma metinlerinde karşılaşılan bir durumdur (Reyhan, 2017: 53). Müttefiklere de yemin ettirilerek asker göndermenin sürekliliği ve devlete bağlılıkları garanti altına alınmaktadır (Miller 2013: 243). Örneğin II. Tuthâlia ile Şunaşşura arasındaki anlaşmada asker gönderme şartı şu şekilde yazılmıştır (Karauğuz, 2002: 59): “Eğer majestesine karşı ciddi bir tehdit olursa ve çok sayıda düşman onun ülkesine girerse, eğer Şunaşşura'nın ülkesine dokunulmazsa, sen Şunaşşura yardımına askerlerinle birlikte gel. Eğer sen bazı işlerinden dolayı meşgulsen, ordunun başında oğlunu gönder.”

Bir başka örnek ise Wiluša Kralı ve II. Muwattalli arasında yapılan anlaşmada bulunmaktadır. Bu anlaşmada asker temin şartı şu şekildedir (Karauğuz 2002: 144):

Warşiialla şehirlerinden askeri bir sefere gidersem, sen de yaya ve arabalı savaşıcularıyla birlikte benimle askeri sefere katıl. Ya da eğer ben, bu ülkeden askeri bir sefere gitmek için bazı yüksek rütbeli memurları gönderirsem, sonra sen onunla birlikte askeri sefere git. Hatti ülkesinde senin için askeri yükümlülükler vardır. Yardımına gel!

Hitit ordusunu oluşturan unsurlardan bir diğeri ise farklı kesimlerden temin ettiği yardımcı birliklerdir. Hitit arşivlerinde muafiyetleri kapsayan bazı belgeler, bu yardımcı birimlerin işleyişine dair önemli ipuçları ihtiva etmektedir. Diğer taraftan Hitit kralları sıradan insanları da ihtiyaca binaen orduya çağırabilme hakkına sahiptir. Çünkü Hitit kanunlarınının 55. maddesi Hitit halkına devlet için talep edilen her şeyi yapma mükellefiyetini yükler (Roth vd. 1997: 224). Bu madde, ihtiyaç olduğu zaman neredeyse herkesin askere alınabileceği şeklinde yorumlanabilir. Diğer yandan bu mükellefiyet karşılığında halk bazı vergi ve angaryalardan muaf olabilirdi (Roth vd., 1997: 225). Yardımcı birimlerin kaynağı, Hitit devletinin tebaası olabileceği gibi, III. Hattuşili'nin Hakkis kralı olduğu dönemde görüldüğü üzere, kralî aileye (hanedan) mensup kişilerin topraklarında yaşayan insanlar da olabilmektedir (Beal, 1992: 58-59). Örneğin, günlük hayatını çiftçi olarak devam ettiren bir kişi, devletin ihtiyacı olduğunda askere alınabilir. Fakat devlet ekonomisine doğrudan katkı yapan insanların askere alınması üretimin aksamasına neden olmakta ve ülke ekonomisini tehdit etmektedir. Dolayısıyla bunların askere alınması için son derece hayati bir durumun ortaya çıkması gerekmektedir. Devlet, tarımsal aktivitelerin en az olduğu dönemlerde çiftçileri askere alarak ekonomik açıdan oluşacak zararı en aza indirmektedir. Fakat yine de sıradan çiftçiler bile devlet tehlikeye düştüğü zaman asker vazifesi görmekte ve ordu için başka bir insan kaynağını oluşturmaktadır (Beal, 1992: 58-59). Öte yandan yardımcı birlik olarak sivil halkın askere alınmasında halkın yetenek ve tecrübeleri de rol oynamaktadır. Sivil halktan orduya katılanlar, okçu birliklerinde, savaş arabalarında veya atlı birliklerde hizmet vermişlerse de (Beal, 1992: 66) bunların büyük bir kısmı piyade olarak garnizonlarda görevlendirilmişlerdir. Garnizonlarda görevlendirilenler ise merkezi ordudan savaşa katılanların yerini doldurmak ve güvenlik zafiyetini minimize etmek gibi önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir (Bryce ve Hook 2007: 11). Dolayısıyla yardımcı birliklerin Hitit ordusundaki varlığı ve çeşitliliği merkezi ordunun asker yetersizliğine dair önemli ipuçları vermektedir.

II. Muşili'nin yıllıklarında, bu yardımcı kuvvetlerin nasıl askeri güç olarak kullanıldığına dair önemli bir ayrıntıya ulaşılmaktadır. II. Muşili, Arzawa'ya yaptığı seferden döndükten sonra yardımcı askerlerini de alarak Kaşgalar üzerine sefere çıktığından bahsetmektedir (Beal, 1992: 59). Bu bilgiden hareketle yardımcı birliklerin sadece büyük seferlerde yer aldığı veya merkezi ordunun askerleriyle rotasyona tabi tutularak askerlerin dinlendirildiği sonucuna ulaşılabılır.

Hititlerin bir diğer önemli askeri kaynağını ele geçirilen bölgelerdeki insanların orduya alınmasıyla oluşturmaktadır. Savaşlarda ele geçirilen ve Hitit topraklarına taşınan bu kimseleri tanımlamak amacıyla göç ettirilen insanlar anlamında "NAM.RA" kavramı kullanılmaktaydı (Alp, 1949: 250). Savaş mevsimi uzun sürdüğünden yani Hitit erkeklerinin önemli bir kısmı, karların erimesinden soğukların çökmesine kadarki süreyi büyük oranda savaşlarda geçirdiğinden devlet ekonomisininin temeli olan tarımsal faaliyetlere katılmaları pek mümkün olmuyordu. Bu durumu aşmak için NAM.RA'lar büyük oranda çiftliklerde, tapınaklarda veya bina yapımı gibi işlerde kullanılmış; ayrıca devletin hakimiyetine yeni geçmiş ve nüfusu yetersiz yerlerin nüfusunu artırmak gayesiyle iskana da tabi tutulmuştur (Bryce, 1986: 1-12). NAM.RA'ların en önemli fonksiyonu ise devlete asker temini noktasında sağladıkları katkıdır. Dolayısıyla Hititler tarafından seferlerde ele geçirilen NAM.RA'ların bir kısmı, yukarıda ifade edildiği üzere çeşitli görevler için bölgelere

dağıtılırken, büyük bir kısmı da orduya alınmaktaydı. Bunun belgelere yansıyan örneklerinden biri II. Muşşili'nin yıllıklarında şu şekilde geçmektedir (Alp, 1949: 245-270):

Ertesi gün Dukkama'ya karşı muharebeye yürüdüm. Dukkama'lular beni karşılarında görünce, huzuruma geldiler ve ayaklarına kapandılar ve (şöyle) dediler: 'Efendimiz! Aripşa gibi (bizi) Hattuşa'nın yağma etmesine müsaade etme. Efendimiz, bizi birlikte sevk et ve bizi Hattuşa'ya götür ve bizi piyade (ve) arabalı muharip yap!' Bunun üzerine, (ben) majeste, Dukkama şehrinin yağma edilmesine müsaade etmedim ve onu NAM.RA ile [getirdim] Dukkama'nın sarfaya] sevk ettiğim NAM.RA'larını -3000 NAM.RA- piyade (ve) arabalı muharip yaptım...

Başka bir örnekte ise (Gurney, 2001: 101):

...Böylece Arzawa Ülkesi'ni fethettim. Halkın bir kısmını Hattuşa'ya götürdüm, ama diğer bir kısmını sarayıma tebaa yaptım ve askeri birlik vermeye mecbur ettim. O zamandan beri bana düzenli olarak askeri birlik verirler. Bütün Arzawa Ülkesi'ni fethettiğimde ben, majesteleri, kraliyet sarayına getirdiğim esirlerin tamamı 66.000 sivil esirdi. Fakat yüksek rütbeli memurların, askerlerin ve savaş arabası sürücülerinin getirdikleri esir, öküz ve koyunların hesabı yoktur. Ve Arzawa Ülkesi'nin tamamını fethettikten sonra Hattuşa'ya geri döndüm.

Hititlerin asker temini politikasını ortaya koyan bu örnekte ele geçirilen şehirlerin hem düzenli olarak asker vermeye mecbur edildiği hem de buralardan NAM.RA'lar alındığı görülmektedir. Hititlerin kurduğu NAM.RA Sistemi, son derece düzenli kurgulanmış ve verimli bir şekilde uygulanmıştır. Böylece NAM.RA'lar hem ekonomik açıdan faydalı olmuş hem büyük çaplı imar faaliyetleri için önemli bir iş gücü hâline gelmiş olmanın yanında ordunun asker ihtiyacına sürekli bir kaynak oluşturmuştur. Diğer taraftan asker olabilecek fiziksel özelliklere sahip, savaş tecrübesi olan ve savaşçı ruhu taşıyan kişilerin ele geçirilen bölgelerden alınıp daha iç bölgelere getirilmesiyle, bölgenin savaşçı insan gücü potansiyeli düşürülerek isyan etme potansiyelleri daha düşük bir düzeye indirgenmiştir (Bryce ve Hook 2007: 13). Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda Hititlerin, tarihleri boyunca yaşadığı kronik insan gücü yetersizliği sorununu uyguladığı NAM.RA Politikası ile büyük oranda çözüme kavuşturduğu ileri sürülebilir.

Hapiru olarak adlandırılan paralı askerler de Hititlerin bir diğer insan kaynağını teşkil etmektedir. Hapiru, Beal'a göre suça bulaşmış, toplumun dışladığı veya eşkıyalık gibi toplum için zararlı işlerle uğraşmış kişilerin askere alınmasıyla oluşturulmuş bir birliktir. Hoffner ise bu ifadenin paralı askerler için kullanılan genel bir kavram olduğunu belirtmektedir (Hoffner, 2009: 76). Hapirular Hitit ordusunda diğer askerler gibi, güvenliğin yanı sıra farklı alanlarda da hizmet vermektedir. Paralı askerler olan Hapirular, güvenliğin yanı sıra tarım işlerine de yardım ettikleri anlaşılmaktadır Hitit kralı, Anziliya şehrine 30 Hapiru askerinin gönderilmesini emretmektedir. Ancak Hapiruların gönderiliş sebebi askeri amaçtan ziyade tarımsal faaliyetlere yardımcı olmaları içindir (Hoffner, 2009: 76). Diğer taraftan Hapiru adı Hitit metinlerinde çok az geçmekte ve bu birlikler genel olarak özgürleştirilerek askere alınmış köleler ile birlikte anılmaktadır (Beal, 1992: 108-109). Paralı askerler konusunda

Mısır Firavunu II. Ramses'in ifadesi de bilgilerimize katkıda bulunmaktadır. Ramses'in anlatımına göre Hitit Kralı II. Muwatalli, ülkesinde gümüş bırakmamış, ülkenin bütün parasını yapacağı savaşta kendisine katılmaları için yabancı ülke askerlerine dağıtmıştır (Kitchen, 2003: 32-38). Bu bilgiler, ihtiyaç hâlinde paralı askerlerin de Hitit ordularına dâhil edildiğini göstermektedir (Bryce ve Hook, 2007: 15). Hapirular dışında kölelerden de asker temin edildiği ve özgürleştirilen kölelerin devletin zor zamanlarında asker olarak kullanıldığı bilinmektedir (Beal, 1992: 108-109).

2. Urartuların Asker Kaynakları

Eski Çağ'da devletlerin Fabian Stratejisi gibi kısa vadeli ve geçici savunma stratejilerini uyguladıkları bilinmektedir (Kılıç, 2021). Doğu Anadolu ve çevresinde hâkim olan Urartu Krallığı'nın genel stratejisi savunma üzerine kurulu olmakla beraber Urartuların savunma stratejileri kısa süreli olmanın çok ötesinde, yüzyıllara yayılmış son derece başarılı ve kendine özgü stratejik bir modeldir. (Çilingiroğlu, 1983: 31 vd; Topaloğlu 2014: 206)

Urartuların kurulduğu coğrafya, onların savunma stratejisi uygulamasına son derece elverişli olsa da nüfus açısından oldukça seyrek bir bölgedir. Bu durum, Urartuları farklı insan kaynakları bulmaya, asker temin etmeye ve bunun sürekliliğini sağlayacak metotlar geliştirmeye zorlamıştır. Şüphesiz Urartuların bölgede güçlü bir hâkimiyet kurabilmesi için duyduğu en büyük gereksinim, güçlü bir ordudur. Urartular, insan kaynağı sorununu aşmak için çeşitli yöntemler geliştirmiş ve bunun sonucunda geniş bölgelere hâkim olabilmişlerdir. Bu bağlamda ilk asker temini yöntemine beylikler döneminde, Asurlular ile mücadeleleri esnasında bölgedeki aşiretlerin birleştirilmesiyle oluşturulan ordularda rastlanmaktadır. Örneğin 23 kral (aşiret beyi), askerlerini bir konfederasyon ordusu şeklinde organize etmiş ve Asur Kralı I. Tiglat-pileser ile savaşmışlardır (Çilingiroğlu, 1994: 10). Böylelikle Urartuların ilk insan temin ettiği kaynak, aşiretlerin topladığı askerler olmuştur. Ancak krallık döneminde bu konfederatif askeri yapı görülmez.

Urartuların krallık döneminde en büyük değişimlerden biri orduda yaşanmış ve ordu, devlet sistematiği altında toplanmıştır (Sevin, 2005: 75; Yakar, 2011: 128; Tarhan 2011: 291). Nitekim Urartu ordusuna dair günümüze ulaşan yazılı bilgiler devletin merkezi bir orduya sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin Urartu Kralı Sarduri'nin, "*ordular yolladım, hiçbir valiyi çağırmadan tek bir bölükle Uelikuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uelikuni Ülkesi'ni ele geçirdim*" (Payne, 2006: 227) şeklindeki ifadesi Urartuların çekirdek ordusuna dair bir fikir vermektedir. Merkezi orduya dair bu ifadeleri destekleyen arkeolojik veriler de bulunmaktadır. Tuşpa, Karmir Blur gibi şehirlerin dışında, hayvan ve insanların kalabileceği baraka kalıntılarının ortaya çıkarılması, bunların merkezi ordu tarafından kullanıldığını düşündürmektedir (Konakçı-Baştürk, 2019: 191). Urartu başkentinde Osmanlı kapıkulu askerlerinininkine benzer bir sistem uygulanmakta ve her daim kralın emrine hazır bir ordu bulunmaktadır. Merkezi ve daimî olan bu orduya en büyük asker kaynağını ise göç ettirilenlerden bazılarının orduya dâhil edilmesi oluşturmaktadır (Sevin, 2005: 94), ayrıca Hititlerde olduğu gibi Urartu halkından askerliği meslek olarak seçen insanlar da ekonomik getiri için orduya katılmaktadır (Yakar, 2011: 128). Asur kaynaklarında da Urartularda daimî bir ordunun bulunduğuna dair bazı bilgilere rastlanmaktadır. II. Sargon'un "*...kalenin içinde, onun (Rusa) kralı ordusu için, her yıl beslenen atlar bulunmaktadır*" (Luckenbill, 1927: 86; RINAP Sargon II 1. 133b) ifadesi, Urartuların sahip olduğu merkezi ordunun yazılı kanıtı

olarak değerlendirilmektedir. Urartular, savunmayı devlet stratejisi hâline getirmişlerdir; dolayısıyla devletin daimî ordu olmaksızın kalelerin ekonomik ve idari görevlerinin sürekliliğini sağlaması mümkün görünmemektedir.

Urartu devlet yönetiminin adeta omurgası konumundaki eyaletler devletin bütün işleyişinde önemli bir yere sahiptir. Eyaletlerin en önemli görevlerinden biri de Urartu ordusuna devamlı surette asker temin etmektir (Tarhan, 2011: 290). Hatta Urartu ordusunun sayısal olarak en büyük unsurunu eyalet askerleri oluşturmaktadır. Eyalet valileri bölgelerinden, uygun şartları taşıyanları askere almak, bunları eğitmek, donatmakla yükümlüydüler. Böylelikle her bir eyalet, asker toplamakta, yetiştirmekte ve kralın hizmetine sunmaktadır. (Zimansky, 2011: 465).

Eyaletlerden toplanan orduların işleyişine dair Asur casus raporlarında da şu detaylı bilgilere rastlanmaktadır (Lanfranchi-Parpola, 1990: 71):

... beş Urartu valisi Waisi 'ye girdi: Bizim rakibimiz olan Setinu; Ukkeahlıların rakibi Kaqqadanu; Qaniunlu Sakuata; Alzili Siplia; Armiraliulu Tuki: adları bunlardır.

Onlar Waisi 'ye, üç birlik komutanı ile girdiler. Şimdi, onların gelişinden sonra ülkenin asker sayısını yükselttiler ve orduyu hazır hâlde tutmaktadırlar.

Urartular ülkeyi eyaletlere bölerek başkentten atadıkları valiler aracılığıyla veya tabiiyetlerini tanınması ve yükümlülüklerini yerine getirmesi şartıyla yerel hanedanlar aracılığıyla yönetmiştir. Urartu metinlerinde rastlanan “*hurâdinele*” ifadesinin ele geçirilen ve eyalet hâline getirilen bölgelerden toplanan askerleri temsil ettiği düşünülmektedir. Bu eyalet askerlerinin iki ana kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan ilki eyalet yöneticilerinin oluşturduğu askeri birlik; diğeri ise aşağıda değinileceği üzere savaşlarda ele geçirilen ve göç ettirilen insanların Urartu topraklarında iskân edilmesiyle oluşturulan birliklerdir. Bu birlikler aynı zamanda Urartu ordusunun büyük bir kısmını teşkil etmektedir (Diakonoff, 2000: 58-59).

Öte yandan müttefiklerin sağladıkları askerler de Urartu ordusunun asker kaynaklarından biridir. Urartuların bazı kabile ve krallıklarla ittifak kurarak ihtiyaç duyduklarında asker temin edebilecekleri bir kaynak oluşturdukları görülmektedir. Dada Kabilesi ve Ardini Krallığı bu müttefiklerin en bilinenleridir. Bu ittifaklarla güçlenen Urartuların sadece savunmada değil, saldırıya geçtiğinde de müttefiklerinden yararlandığı görülmektedir. Zira I. Rusa, Ardini Kralı Urzana'nın verdiği destekle, Asur şehirlerine karşı sefere çıkmıştır. I. Rusa'nın, yıllıklarında verdiği bilgiler, bu işleyişe dair önemli veriler sağlamaktadır (Payne, 2006: 267-268):

Sarduri oğlu Rusa der ki: Ardini şehrinin kralı Urzana önüme çıktı. Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim. Bu yaptığım iyilik sebebiyle Tanrı Haldi 'nin buyruğuyla ve Rusa 'nın başarılılığı için ana yol üzerinde tapınaklar yaptırDIM. Urzana 'yı vali atadım ve Ardini şehrine yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa, Ardini şehrine geldim. Urzana 'yı kralî atalarının yüksek tahtları üzerine oturttum ... Urzana tanrıların önünde, tanrıların tapınağında, benim huzurunda kurbanlar sundu. Aynı zamanda kapıda efendi Tanrı Haldi 'ye bir tapınak ve onun ilahi gücüne bir konut yaptırDIM. Urzana bana yedek kuvvet, ona özgü bir savaş arabası verdi. Yedek kuvveti aldım ve Tanrı Haldi 'nin buyruğuyla ben Rusa, Asur ülkesinin şehirleri ile karşı karşıya geldim ve

onları yerle bir ettim. Bundan sonra Urzana elimden tuttu. Ona baktım... onu krallık sürecektir tahtına oturttum. Ardini şehrinin halkı bu törendeydiler. Buyurduğum bağışların tümünü Ardini şehrine verdim. Ardini şehrinin halkı için bayram yaptım. Ondan sonra kendi ülkeme geri gittim.

Menua oğlu Argiştı ise kabile müttefiklerinin varlığına dair şu bilgileri vermiştir (Payne 2006: 165): “*Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım. Asur'u kovaladım ... yaptım. Bana ait olan Dada boyundan komutan ... yıl ... Ülkesi'ne ve ... Ülkesi'ne karşı sefere çıktım.*” Urartu Kralı II. Sarduri'nin liderliğinde oluşan koalisyon ile Asur Kralı III. Tiglat-pileser arasında MÖ 743 yılında Halpa'da (Gölbaşı) yapılan ve Yakın Doğu'nun en önemli savaşlarından biri olarak değerlendirilen savaş, Urartuların müttefiklerinden asker sağlayarak yaptığı savaşlardan en bilinenidir (Köroğlu, 2006: 166). Asur belgelerine göre Melid Kralı Sulumal ve Gurgum Kralı Tartulara da bu savaşta Urartuların müttefikleri arasında bulunmaktaydı (RINAP, Tiglat-pileser III 14, 10b). II. Sarduri'nin komuta ettiği bu orduya Kuzey Suriye kentlerinin de katıldığı ve kralın müttefik sayısının fazla olduğu bilinmektedir (Çilingiroğlu, 1994: 97). Bu durum, Urartuların müttefiklerini son derece başarılı bir şekilde kendi politik hedeflerine yönlendirdiğini ve onların asker gücünden azami ölçüde yararlandığını göstermektedir. Ayrıca müttefiklerden asker temininin, ihtiyaç duyulduğunda sıkça başvurulmuş bir yöntem olduğunu belirtmek gerekir.

Ele geçirilen bölgelerdeki insanların göç ettirilmesi de Urartuların asker kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Sivil esirlerin asker olarak kullanılması Anadolu'da Urartulardan önce de uygulanan bir yöntemdir. Hititlerin “NAM.RA” olarak adlandırdığı bu uygulamanın bir benzeri Urartularda da görülmektedir. Hititlerin NAM.RA politikasını değerlendirilirken, göçe zorlanan bu insanları *esirden ziyade sivil esirler* olarak tanımlamanın daha doğru olacağı vurgulanmıştır (Alp, 1949: 246). Nitekim bu görüşe uygun verilere Urartu metinlerinde de rastlanmaktadır. Urartu krallarının, yazıtlarında sıkça bunlardan bazılarını öldürdüğünü, bazılarını sürgün ettiğini belirtmesi ve göç ettirilenlerden bir kısmının da kadın ve delikanlı olduğunu vurgulaması (Payne, 2006: 210), Sedat Alp'in ve Altan Çilingiroğlu'nun bunların sivil halk olduğu yönündeki argümanları ile birebir uyumaktadır (Çilingiroğlu, 1983: 312; Alp, 1949). Urartular rakiplerini yendikten sonra bölge halkını, Urartu idaresinin güçlü olduğu bölgelere nakletmiştir. Neticesinde sivil esirlerin iskân edildiği bölgelerde zamanla Urartuların otoritesine bağlı insan toplulukları meydana getirilmiş, ordu için yeni bir asker kaynağı oluşturulmuştur (Çilingiroğlu 1994, 68-69). Böylece hem bölgelerde düzen sağlanmış hem isyan potansiyeli taşıyan topluluklar cezalandırılmış hem de Urartu egemenlik bölgesinde düzen sağlanmıştır (Çiğdem, 2007: 105). Urartular Anadolu devletlerinin ortak sorunu olan insan gücü problemini, bu politikayı sistematik hâle getirerek çözmeye çalışmıştır.

Urartuların, ordularında kullandıkları bir diğer unsur ise paralı askerlerdir. Paralı askerler, özellikle Kimmerlerin Urartu topraklarına saldırmalarından itibaren, dikkat çekmeye başlayan bir asker kaynağıdır. Ortaya çıkan yeni tehditlerin merkezi ordu ve eyaletlerden gelen askerler ile bertaraf edilemeyeceğinin anlaşılması veya yeni bir asker kaynağına ihtiyaç duyulması üzerine bu yöntem uygulanmaya başlamıştır (Zimansky, 1985: 2; Belli 2003: 230-231). Urartular, İskit ve Kimmerlerden paralı asker temin ederek hem dönemin en üstün savaş bilgisine sahip askerlere sahip olmuş hem de düşmanını müttefik

olarak kullanmıştır. Norşuntepe’de ortaya çıkarılan mezarlarda atlarıyla birlikte gömülen kişilerin, Urartulara ücret karşılığı hizmet eden bozkır savaşçıları oldukları tahmin edilmektedir (Sevin, 2011: 456).

Urartuların bir diğer asker kaynağını yağma ve zenginleşme amacıyla Urartu ordusuna katılan gönüllüler oluşturuyor olmalıdır. Bu hususta Kral Menua’nın yazıtlarında dikkat çekici nokta “1.733 at, 7.616 büyükbaş hayvan ve 15.320 küçükbaş hayvan: krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayrıdır” ifadesidir. (Payne, 2006: 65). Ganimetler, Van müzesinde bulunan ve hangi döneme ait olduğu bilinmeyen bir yazıtta olduğu gibi esirler de olabiliyordu (Payne, 2006: 322): “...yaptım ... X bin 560 ... insan ... kimini öldürdüm, kimini canlı götürdüm, erkek olanlarını savaşçılara verdim, ... sürüp çıkardım(?)” Bu durum Urartu ordusunun asker kaynaklarından birini işaret ediyor olabilir. Savaşın zaten Urartu ekonomisinin ana dinamiklerinden biri olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan şahısların savaşa katılmasının onlara gelir sağlayacağı bilinen bir durumdur (Belli, 2011: 54). Bu verilerden hareketle yapılan çıkarımlar, Urartu ordusuna ekonomik getiri motivasyonu ile ordusuna asker temin ediyor olabileceğini göstermektedir.

Urartu Kralı II. Sarduri, yazıtında 352.011 askerden bahsetmektedir (Payne, 2006: 230). Propaganda mahiyetli veya abartılı olduğu değerlendirilen bu rakamlar Urartuların asker teminine dair bilgi veriyor olabilir. Öncelikle Halpa’da Asurlularla yapılan savaşta müttefiklerini etrafına toplayan ve orduları yöneten II. Sarduri, adeta bölgedeki bütün askeri gücün lideri durumundadır. Diğer taraftan Hitit kanunlarına göre devletin talep etmesi durumunda herkes savaşa katılmak zorundaydı (Roth vd., 1997: 225). Eğer benzer bir sistem, Urartularda uygulanıyor ise -ki bu 352.011 sayısı böyle bir uygulamanın işareti olarak değerlendirilebilir- bu sayı, Urartular ve müttefiklerinin sahaya sürebileceği erkek nüfusu ifade ediyor olmalıdır.

Buna rağmen Urartuların insan gücü eksikliğini minimize etmek için kullandıkları en önemli yöntem, savunma stratejisini uygulamalarıdır. Nitekim devlet politikası hâline getirilen savunma stratejisi çerçevesinde inşa edilen kaleler, devletin insan gücü gereksinimini azaltmıştır. Coğrafyanın sunduğu imkânları verimli bir şekilde kullanarak sağlam savunma hatları oluşturan Urartular, bu sayede az sayıda asker ile güçlü saldırılara karşı koymayı başaramışlardır (Zimansky, 1985: 55; Topaloğlu 2016: 180).

3. Friglerin Asker Kaynakları

Anadolu’nun en önemli devletlerinden biri olan Frigler, Hititleri yıkan göçlerin ardından bölgede hâkimiyet kurmuştur. Bununla birlikte Anadolu’da büyük devlet kurmuş topluluklar içinde en az bilgiye sahip olduğumuz devlet, Frigler’dir. Çünkü son Hitit Kralı II. Şuppiluluma’dan sonra bölge, yazılı kaynaklar açısından büyük bir karanlığa gömülmektedir. Asur kaynaklarında geçen Muşki-Frig ilişkisi, akademik tartışmaların odağında yer almakla birlikte Frigler ile Muşkilerin, aynı topluluk veya aynı grubun bir parçası olduğu görüşü öne çıkmaktadır (Sevin 2005: 78; Kuhrt, 2010: 244; Kopanias, 2015: 215-218; Ökse, 2019: 161-198).

Hititlerin yıkılışından sonra Friglerin bölgede etkin siyasi bir güç olabilmesi için güçlü bir orduya sahip olması gerekiyordu. Fakat Frig ordusuna aşiret ve müttefiklerden asker sağlandığı dışında doğrudan bir bilgiye sahip değiliz. Buna karşılık Friglerin Anadolu’da çağdaşları olan diğer topluluklar arasından sivrilerek bölgede hâkimiyet kurması, onların

savaşçı bir kimliğe ve yeterli askeri güce sahip olduklarını göstermektedir. Öyle ki Frigler, V. Salmanassar döneminde Asurlular karşısında Geç Hitit devletlerinin sığındıkları en büyük askeri güç durumuna gelmiştir (Berndt-Ersöz, 2008: 18). Yukarıda ifade edildiği üzere Friglere bu gücü sağlayan asker kaynağı hakkında pek bilgimiz olmasa da bütün devletler hatta kabilelerde standart bir uygulama olan askerliğe elverişli kişileri asker yaparak oluşturulan ordu, Frig ordusunun da çekirdeğini teşkil ediyor olmalıdır.

Asur Kralı I. Tiglat-pileser'in, Muşkilere (Frig) karşı sefere çıktığında 5 Muşki kralı ile savaştığından bahsetmesi bu konuda önemli bir ipucu vermektedir (RIMA, 2: 14-15). Zira buradan hareketle Friglerin de -Urartuların krallık öncesi döneminde olduğu gibi-konfederatif bir askeri yapılanmaya sahip oldukları söylenebilir. Ayrıca Frigya Tümülslerinin sayısı da yerel beylerin varlığına dair veri sağlamaktadır ve savaş zamanında birleşen kabileler Frig ordusunu meydana getirdiği düşünülmektedir (Sevin, 1982: 230).

Anadolu'da kurulan devletlerin en temel sorunu olan asker temini için Friglerin kullandığı bir diğer yöntem ise müttefiklerdir. Frigler, Asurlulara karşı önce Urartular ile ittifak kurmuş (RINAP, Sargon II 1, 452b), daha sonra ise Kimmerlerin baskısı karşısında Asur Kralı II. Sargon'a hediyeler göndererek onun desteğini sağlamaya çalışmıştır (Elayi, 2017: 94). Friglerin müttefikleri ile ortak askeri faaliyetler yürüttüğüne dair bir diğer veri ise İlyada Destanı'nda bulunmaktadır. Destanda Troyalılar ile ittifak kuran Frig Kralı Mygdon'un Amazonlar ile savaştığı anlatılmaktadır (Homer, III, 184-186). Bu veriler, Friglerin nüfus yoğunluğunun düşük olması sebebiyle bölgede büyük çaplı savaşlar için müttefiklerine bağımlı olduğunu işaret etmekte; ayrıca müttefiklerin Friglerin en önemli asker kaynağı olduğunu göstermektedir.

4. Lidyalıların Asker Kaynakları

Friglerin yıkılmasından sonra Batı Anadolu'da hâkimiyet kuran Lidyalılar, uzun bir süre bölgede siyasi istikrarın en büyük tehdidi olan Kimmerleri bölgeden uzaklaştırmayı başarmış; daha sonra da yayılım ve etki alanını genişletmeye çalışmıştır. Fakat Lidya'nın doğu komşuları olan Medler ve sonrasında da Perslerin asker kaynakları Lidya'ya kıyasla neredeyse limitsizdir. Bu nedenle Medler ve Persler ile rekabet edebilmek için Lidyalıların asker temini devlet açısından hayati bir duruma gelmiştir.

Lidyalılar, Kimmer ve İskitlerin Anadolu'da neden oldukları yıkımın ardından onlarla mücadele edebilmek için Kimmer ve İskit tarzı süvari ağırlıklı ordu sistemine adapte olmuşlardır. Herodotos, Lidya süvarileri ile ilgili şöyle yazmaktadır: "*O dönemde Asya'da hiçbir halk, yiğitlikle ve güçlülükte Lydia'lıların bileğini bükemezdi; at üstünde dövüşürlerdi, büyük mızrakları vardı ve usta binciydiler*" (Herodotos, I: 79). Herodotos'un Persler ile yapılan savaşta özellikle savaşın belirleyici unsuru olarak tanımladığı Lidya süvarileri, Lidya piyadeleriyle birlikte merkezi ordunun en temel ögesini oluşturmaktadır. Fakat bunların nasıl orduya asker temin edildiği sorusunun muhtemel cevabı, Herodotos'un işaret ettiği gibi savaşçı bir topluluk olmalarında yatar. Yani asker kaynağı kendi insanları olmalıdır (Polyaenus, VII: 6).

Lidya ordusu denilince akla ilk gelen şey paralı askerlerdir. Lidyalıların paralı askerlere neden ihtiyaç duyduğu ve bunların ordunun en önemli ögesi hâline nasıl geldiği sorusunun cevabını verebilmek için Anadolu'da daha önce kurulan devletlerin insan kaynaklarına bakmak ve verileri sentezlemek gerekir. Örneğin, geniş bir coğrafyaya hâkim

olan Hititler, ele geçirdiği bölgelerdeki halktan asker temin etmek gibi çeşitli metotlarla ordusunu destekleyebiliyordu. Fakat Lidyalıların hâkim olduğu coğrafyada nüfus yoğunluğu düşüktür ve güçlü düşmanlara sahip olan devlet, geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı da bulamamıştır. Lidyalıların nüfus potansiyelinin düşüklüğü nedeniyle asimetrik savaş durumu ortaya çıkmıştır. Lidyalıların rakiplerinin insan gücü, onları bazı çözüm yolları bulmaya itmiştir. Bulunan bu çözüm ise paralı askerlerdir (Morillo vd., 2009: 20).

Pteria'da Perslerin askerî gücü karşısında başarı elde edemeyeceğini düşünen Lidya kralı Kroisos, başkente geri çekilmiştir. Bu geri çekilişin amacı, müttefiklerinden daha fazla sayıda asker alabilmek ve bu sayede Perslerle savaşabilecek sayısal yeterliliğe sahip bir ordu oluşturmaktır. Bu durum, Perslere karşılaşılan Lidya'nın merkezi ordusunun veya bölgesinde topladığı ordunun yetersiz kaldığını göstermektedir (Herodotos, I: 77). Bunun neticesinde Lidya ordusu mecburen paralı askerlere bağımlı kalmış ve bu durum da devletin çöküşüne neden olmuştur.

Lidya ordusunun asker kaynaklarından biri de müttefiklerinden temin ettiği askerlerdir. Gyges'in Kandaules'i devirmesinden sonra çıkan isyanlarda Lidyalıların müttefiklerinden yardım aldığı bilinmektedir. Zira Milaslı Arselis komutasında bir ordu Gyges'in yardımına gelmiştir (Plutarkhos II, 45). Gyges'in bir diğer girişimi de Kimmerlere karşı Asur'dan müttefik olarak destek talep etmesidir (Roosevelt, 2014: 23; Topaloğlu ve Uslu, 2020: 296). Ayrıca Lidyalılar, Perslere karşı Babil, Mısır ve Sparta'nın desteğini de aramışlardır (Kuhrt, 2010: 252). Bu veriler bize Lidya ordusuna asker temininde müttefik ordularının ne kadar hayati öneme sahip olduklarını göstermektedir.

Herodotos, Pteria'daki Lidya-Pers savaşını anlatırken şu şekilde bir ifade kullanmaktadır (Herodotos I. 76): *“Orada konakladı ve Suriyelilerin yurtlarını yağma etti; ülkenin başkentini aldı ve halkını köleleştirdi, çevrede köy, kasaba ne varsa hepsini aldı ve kendisine hiçbir zararları dokunmamış olan Suriyelileri göç etmek zorunda bıraktı.”* Ancak Kapadokya'da bulunan Pteria halkının köleleştirildiğinden ve göçe mecbur bırakıldığından bahseden Herodotos, bu göçün ülke dışına sürgün mü yoksa ülke içinde iskân mı olduğuna dair net bir bilgi vermemektedir. Dolayısıyla daha önceki devletlerde uygulanan sivil esir politikasının Lidya'da var olup olmadığına dair kesin bir karar vermek mümkün görünmemektedir.

Sonuç

Anadolu tarihinde büyük devletler kuran toplulukların en önemli sorunlarından biri savaşıcak insan bulmaktır. Bu sebeple Anadolu devletleri varlıklarının garantisi olan asker gücünü temin edebilmek için çeşitli metotlar geliştirmiştir.

Anadolu devletlerinin asker temin metotlarını ana başlıklar hâlinde topladığımızda şu şekilde bir hiyerarşi ortaya çıkmaktadır: İlk olarak uygulanan asker temin metodu devletlerin kendi imkânlarıyla kurduğu ordudur. Anadolu devletlerinde savaş, aynı zamanda ekonomik bir aktivite olduğu için halkın orduya katılımı teşvik edilmekte; gerekirse buna mecbur tutulmaktadır.

Devlet, gücünü arttırınca müttefikler edinmeye başlamakta ve bunlardan asker temin etmektedir. Anadolu devletleri, müttefikleri ile yaptıkları anlaşmalarda çoğunlukla asker desteğine dair maddeler koymaktadır. Müttefiklerden asker göndermesi bazen hemen istenmekte bazen ise sadece devlet tehlikede olduğunda asker gönderilmesi beklenmektedir.

Tımar sistemine benzer toprak yönetim şekilleri Anadolu devletlerinde görülmektedir. Yerel yöneticilere dağıtılan topraklardan elde edilen gelirin bir kısmı, yerel yöneticiler tarafından asker yetiştirmeye ayrılmaktadır. Bu sayede yerel yöneticiler aracılığıyla orduya asker temin edilmektedir.

Anadolu devletleri için asker temininin en üst noktasında yenilen toplulukların tehcir edilerek galip devlet tarafından iskân edilmesi bulunmaktadır. Bu tehcir ve iskân faaliyetleri ancak güçlü ve sağlam bir idari sistem ve yeterli askerî gücün varlığı ile mümkündür. Aynı zamanda göç ettirilenlerin yerleştirileceği şehirlerin yapılması oldukça maliyetli bir iştir ve bu da güçlü bir ekonomi ve geniş alanlarda hâkimiyet kurmuş olmayı gerektirir.

Anadolu devletlerinin asker temini hususunda başvurdukları bir diğer metot ise paralı askerliktir. Bu yöntem, Anadolu'da neredeyse bütün devletlerde görülür ancak devletin gücüne göre paralı askerlerin ordudaki yeri ve önemi değişmektedir. Örneğin Hititler için Mısır gibi büyük bir devlet ile savaşılmayacaksa paralı askere olan ihtiyacı minimum düzeydedir. Ancak Lidya ordusu için aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir; zira Lidya ordusu, paralı asker olmadan savaşa girecek büyüklükte bir orduya sahip olmadığından bu paralı askerlere her zaman ihtiyaç duymaktadır. Paralı askerlik ile devletin ekonomik gücü arasında korelasyon kurmak hatalı sonuçlar doğurabilir. Çünkü devlet, ekonomik bir kriz içinde olsa dahi paralı askere ihtiyacı varsa devletin bekası için kaynak bulmak zorundadır.

Anadolu devletlerinin tamamının asker teminini sistematik bir hâle getirmek için büyük bir çaba harcadığı görülmektedir. Devletler her daim asker temini üzerinde durmuş, güçlü olduğu zamanlarda bile asker teminin göz ardı etmemiştir. Böylece ihtiyaç ortaya çıktığında mümkün olduğunca hazırlıklı olmaya çalışmıştır.

Devletler olası bütün insan kaynaklarından mümkün olduğunca verimli bir şekilde faydalanmaya çalışmış, siyasi erkinin ulaşabildiği her yerden destek almıştır. Hatta düşmanı olduğu toplulukların askerlerine bile, anlaşma yapıldıktan sonra kapılarını açmakta tereddüt etmemiştir.

Anadolu devletlerinin asker temin için başvurdukları yöntemlerin çeşitliliği, anlaşmalarda asker teminine dair maddeler, insanların göç ettirilerek asker kaynağı

oluşturulması gibi faktörler devletleri her daim meşgul etmiştir. Bu durum devletlerin insan kaynağı sorununun hiçbir zaman bitmediğini göstermektedir. Ancak bu handikaba rağmen Anadolu devletleri Yakın Doğu'nun kaderini belirleyen en önemli güçlerden biri olmayı başarmıştır.

Ek: Eski Çağ Anadolu Devletlerinde Asker Temin Metotlarının Genel Dağılımı.

Kaynaklar

- Ades, A. F., & Glaeser, E. L. (1994). *Trade and Circuses: Explaining Urban Giants*. National Bureau of Economic Research.
- Alp, S. (1949). Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı. *Bellekten*, 13 (1), 245–270.
- Alp, S. (2000). *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. Tübitak.
- Beal, R. (1992). *The Organisation of the Hittite Military*. Carl Winter Universitätsverlag.
- Beal, R. (2003). The Ten-Year Annals of Great King Mursili II of Hatti. In W. W. Hallo (Ed.), *The Context of Scripture*. (pp. 82–90). Brill.
- Belli, O. (2003). *Urartu: Savaş ve Estetik*. Yapı Kredi Kültür Sanat.
- Belli, O. (2011). Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme. *Anadolu Araştırmaları*, 6, 45–95.
- Berndt-Ersöz, S. (2008). The Chronology and Historical Context of Midas. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 57 (1), 1–37.
- Bryce, T. (1986). Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 35 (1), 1-12.
- Bryce, T. (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*. Oxford University Press.
- Bryce, T. (2019). *Warriors of Anatolia: A Concise History of The Hittites*. I. B. Tauris & Co. Ltd.
- Bryce, T., & Hook, A. (2007). *Hittite Warrior*. Oxford Osprey.
- Çiğdem, S. (2007). Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), 95–111.
- Çilingiroğlu, A. (1983). “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi-II*, 28-37, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1983). Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları. *Anadolu Araştırmaları*, 9, 311-317.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. Ege Üniversitesi Basımevi.
- Diakonoff, I. M. (2000). Social History of Urartu. *The Asia Minor Connexion: Studies on The Pre-Greek Languages, Memory of Charles Carter*. Peeters.
- Elayi, J. (2017). *Sargon II, King of Assyria*. Atlanta Sbl Press.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian periods II*. University of Toronto Press.
- Gurney, O. R. (2001). *Hittiter* (çev. P. Arpaçay). Dost.
- Herodotos. Herodot Tarihi (çev. M. Ökmen M). Remzi Kitabevi.
- Hoffner, H. (2009). *Letters from the Hittite Kingdom*. Society of Biblical Literature.
- Homer. *Iliad* (Trans. Murray, A.,). Harvard University Press.
- Kılıç, M. (2021). Fabian Stratejisi: Teori, İcra ve Problemler. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 62–75.
- Kitchen, K. A. (2003). The Battle of Qadesh-The Poem, Or Literary Record. W. W. Hallo (Ed.), *The Context of Scripture*. (32–38). Brill.
- Konakçı, E., & Baştürk, M. B. (2009). Military and Militia in the Urartian State. *Ancient West & East*, 8, 169–201.
- Kopanias, K. (2015). The Mushki/Phrygian Problem from the Near Eastern Point of View. *Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age. Proceedings of the International*

- Conference, 211–226.
- Köroğlu K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi*. İletişim Yayınları.
- Köroğlu K. (2011). Urartu: Krallık ve Aşiretler. Köroğlu K. ve E. Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim- Urartu: Transformation in the East*. İstanbul Yapı Kredi Yayınları.
- Kuhrt, A. (2010). *Eski Çağ'da Yakındoğu II*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lanfranchi, G. B., & Parpola, S. (1990). *State archives of Assyria. V, The correspondence of Sargon II. Part 2., Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. Helsinki University Press.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*. Chicago University Press.
- Miller, J. L. (2013). *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Society of Biblical Literature.
- Morillo, S., Black, J., & Lococo, P. (2009). *War in World History: Society, Technology and War from Ancient Times to The Present*. McGraw-Hill.
- Ökse, A. T. (2019). The Eastern Border of Phrygia. G. Tsetschladze (Ed.), *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to The Byzantine Period: Proceedings of An International Conference "The Phrygian Lands over Time: From Prehistory to the Middle of the 1st Millennium AD"*, Anadolu University, Eskişehir, Turkey, 2nd-8th November, 2015 (161–189). Peeters.
- Plutarch. *Plutarch's Morals II*. (Trans. Edward of Worchester). London.
- Polyaenus. (1793). *Strategems of War* (R. Shepherd, Trans.). Pall-Mall
- Reyhan, E. (2017). *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*. Bilgin Kültür Sanat.
- Roosevelt, C. H. (2014). *The Archaeology of Lydia, from Gyges to Alexander*. Cambridge University Press.
- Roth, M. T., Hoffner, H. A., & Michalowski, P. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Scholars Press.
- Sevin, V. (1982). Frigler. *Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi II*. Görsel Yayınları.
- Sevin, V. (2005). Urartu Devleti. *Arkeoatlas*, 4, 62–122.
- Tarhan, M. T. (2011). Başkent Tuşpa. K. Köroğlu ve E. Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim- Urartu: Transformation in the East*. İstanbul Yapı Kredi Yayınları.
- The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period. Oracc.museum.upenn.edu. Erişim Tarihi Mart 20, 2021. <http://oracc.org/rinap/>
- Topaloğlu Y. (2014). "Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Teknikler". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1(31), 195-222.
- Topaloğlu Y. (2016). " Kuzeydoğu Anadolu'da Yeni Bir Kaya Mezarı: Karapınar" *Turkish Studies*-11 (1), 175-196.
- Topaloğlu, Y., ve Uslu, S. (2020). Asur Devleti'nin Yıkılışı ve Medler. L. G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen (Ed.), *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. Değişim Yayınları.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul Homer Kitabevi.
- Yakar, J. (2011). Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı. Köroğlu K. ve E. Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim- Urartu: Transformation in the East*. İstanbul Yapı Kredi Yayınları.

- Zimansky, P. (2003). Urartu Krallığı ve Topografya. O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve Estetik* (75–85). Yapı Kredi Kültür Sanat.
- Zimansky, P. (2005). Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler. N. Karul (Ed.), *Arkeoatlas* (Vol. 4, pp. 464–466). Doğan Burda Yayıncılık.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and empire-The Structure of the Urartian State*. Oriental Institute of The University of Chicago.